

JONAS HÄCKNER

STEN NYBERG

Marknaden & moralen

Under 1980-talet inleddes en period av reformer i svensk ekonomi. Valutaregleringen släpptes, skattesystemet reformerades och flera tidigare reglerade branscher avreglerades. Samtidigt myntades också uttryck som finansvalpar och spekulationsekonomi alltmedan grunden för finanskrisen lades. Ekonomiskt fiffel sägs också ha blivit mer utbrett. Tidigare var fiffeldebatten främst fokuserad på skattefusk. Skattefusket finns fortfarande kvar på agendan, delvis i nya innovativa former, men det har fått konkurrens om mediautrymmet av bl a ett utbrett bidragsfusk bland företag och privatpersoner.

Det var främst ekonomiska argument som vägledde reformerna. Därför är det kanske naturligt att det ekonomiska synsättet, speciellt marknadstänkandet, emellanåt har fått klä skott för det ökande fifflet. En allt starkare fokusering på ekonomisk vinning sägs ha gjort att andra värden har fått stå tillbaka. Allt fler är beredda att ta genvägar om det lönar sig - kort sagt: marknaden har korrumpert moralen. En del debattörer (Bo Rothstein i *Svenska Dagbladet*, 23/2 1996) går så långt att de menar att utbredningen av ekonomiska tankemodeller baserade på egennyttan som drivkraft är destruktiva i meningen att de undergräver upprätthållandet av den moral och de institutioner som måste till för att marknadsekonomi skall fungera.

Om framgång i allt större utsträckning mäts i pengar kan detta naturligtvis i princip göra människor mer benägna att tänja på gränserna för ett moraliskt beteende. Att hävda att ett ekonomiskt tänkesätt och marknadsorienterade reformer primärt verkar i den riktningen är däremot direkt felaktigt. Tvärtom är det viktigt med ett ekonomiskt förhållningssätt vid utformningen av de sociala system just för att värna om "samhällsmoralen", i synnerhet om man har högt ställda välfärdsambitioner.

Sociala normer av typen att man skall göra rätt för sig eller hålla ingångna avtal underlättar handel och affärsverksamhet avsevärt. Att bryta mot en norm som omfattas av flertalet medborgare är stigmatiserande vilket borgar för efterlevnad även om den ekonomiska frestelsen är stor. Om den ekonomiska vinningen av att bryta mot normerna under en lång tid genomgående är hög är risken emellertid stor att det sker en gradvis uppluckring som sedan accelererar i takt med att stigmat minskar. Vad som är socialt acceptabelt beteende beror ju i stor utsträckning på hur våra medmänniskor agerar. Det kan vara svårt att vända en sådan process när den väl har inletts och än värre att försöka återställa normer där efterlevnaden har upphört.

Utformningen av t ex skattesystem, bidragssystem och bolagslagar kan ha en avgörande betydelse för incitament att börja bryta mot normer. Torgförfarandet av nationalekonomiska modeller med normlösa individer som maximerar egennyttan torde däremot ha en så gott som obefintlig inverkan på verkliga individers efterlevnad av normer. Dessa tankegångar är långt ifrån nya. I en *Ekonomisk Debatt*-artikel från 1978 om skattesystemet skrev Gunnar Myrdal: "Den svenska hederligheten har varit en stolthet för mig och min generation. Nu har jag en förnimmelse av att vi genom dåliga lagar håller på att bli ett folk av fiffelare".

En avsikt med 1990-91 års skattereform var att minska lönsamheten av åtminstone vissa typer av skatteplanering. Fortfarande kan dock höginkomsttagare tjäna mycket på att inrikta sin energi på att undvika skatt. Detta har tagit sig olika uttryck som att lägga intäkter i bolag och ta ut dem som kapitalvinster eller att förlägga privat konsumtion till bolaget. Vidlyftiga bolagskonstruktioner och momsiffel har också berikat mindre nogräknade individer. När det gäller ren ekonomisk brottslighet är utredningsresurserna så begränsade att verksamheten är näst intill riskfri.

Det är naturligt att detta sticker i ögonen på sämre bemedlade som inte kan "skatteplanera" på samma sätt.

Låginkomsttagarnas möjligheter till fiffel har emellertid också varit betydande inom ramen för socialförsäkrings-systemen (RRVs rapport FUSK). I stort sett fungerar systemen fristående från varandra och ingen tycks ha brytt sig om att kontrollera om uppgivna inkomster stämt överens med verkligheten.

Systemen *förutsätter* alltså en hög moral för att de ska kunna fungera och verkar vara utformade utan en tanke på att de faktiskt kan få återverkningar på våra normer. Gör man det tillräckligt lönsamt att fiffla undermineras moralen. Ett regelsystem som utformas med utgångspunkt från att människor är fiffelare har därför goda möjligheter att hålla oss hederliga. Om utgångspunkten istället är att vi är helgon är risken stor att systemet bryter ihop.

I Sverige har avreglering och kontroll uppenbarligen inte hållit jämna steg medan man i andra länder insett att en avreglerad ekonomi kräver starka institutioner som övervakar marknaderna. I USA kontrolleras t ex efterlevnaden av *insider*-lagarna benhårt av SEC (Securities och Exchange Commission). Man har också en konkurrens-lagstiftning som tillämpas i praktiken.

De forna öststaterna utgör goda exempel på ekonomiska system som befrämjat fiffel och mygel snarare än produktivt arbete. Personliga kontakter med nomenklaturen var där viktigare för det personliga välståndet än yrkesskicklighet och innovationsförmåga. Troligen är bristen på väl fungerande sociala normer i dessa länder det största hindret på vägen mot marknadsekonomi. Vi ska heller inte glömma bort våra egna gigantiska transfereringssystem inom EU vilka i stor utsträckning uppmuntrar fusk och mygel.

Kort sagt: Det får inte kosta för mycket att vara hederlig. Därför är det viktigt att samhället utformas så att talesättet *ärlighet varar längst* inte uppfattas som en ironi.